

SZABÓ ILDIKÓ

Folyamatosságok a változásban: kontinuitások a rendszerváltás utáni politikai szocializáció mintáiban¹

Bevezetés

A rendszerváltás nyomán alapvetően átalakult a hatalomgyakorlás struktúrája, a jogrend, a társadalmi, gazdasági és kulturális intézményrendszer, a nyilvánosság szerkezete és a társadalmi struktúra. Ha a változások nem is mentek végbe egyik napról a másikra, hatásuk kétségtelenül érvényesült a társadalom tagjainak reflexióiban, értékrendjében és magatartásában. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a korábbi időszak politikai szocializációja során kialakult identitások, világképek és az ezekre épülő életstratégiák nem omlottak össze egyik pillanatról a másikra. Kérdés tehát, hogy a társadalomban való élés megváltozott körülményei mit jelentettek a társadalmi magatartások szempontjából.

Mielőtt azonban rátérnék a jelen értelmezésére, nézzük meg, milyen típusú társadalomfejlődési utat járt be eddig Magyarország, s ez mit jelentett a politikai hatalomról megszerezhető kollektív tapasztalatok szempontjából. Az elmúlt másfél évszázadban Közép-Európában a politikai szocializáció sajátos, a nyugati világtól eltérő társadalmi feltételek között zajlott. A 20. század során már alapvetően evolutív társadalomfejlődési modellt követő nyugati demokráciákhoz képest a Közép-európai térség országaiban a revolutív társadalomfejlődés modellje volt jellemző. Ezekben az országokban a nyolcvanas évek végén végbement radikális rendszerváltás egyedülálló kollektív tapasztalatokkal járt. A rendszerváltás ugyan Magyarországon békésen, a rendszer felpuhulásával, tárgyalásos úton következett be, de lényegét tekintve a korábbi rendszerváltozásokhoz hasonlóan radikális változást jelentett.

A 20. század folyamán Magyarországon annyi idő leforgása alatt, amennyit az együtt élő generációk emlékezete még befog, kilenc olyan történelmi fordulat volt, amikor az uralkodó politikai értékrend is jelentősen megváltozott, és az új rendszerek

---

¹ Az MTA TTKK Politikatudományi Intézetének 1912. november 22-i konferenciáján (*A múlt jelene – a jelen múltja. Folyamatosság és megszakítottság a politikai magatartásformákban az ezredforduló Magyarországon*) elhangzott előadás bővített, szerkesztett változata.

nem egy esetben a korábbi teljes elutasításán alapultak.² Ráadásul közben négyszer változott meg az ország területe (Szabó I. [1991] 2000: 32). Az 1989-es rendszerváltás a kilencedik radikális fordulat volt. Ezek a történelmi cikk-cakkok felszabdalták a társadalmi idő perspektíváját, egyaránt megnehezítették a múltnak és a jövőnek a belátását, miközben a jelen társadalmi szabályaiban is alapvető változások mentek végbe. Nemcsak a mindenkori múlt íródott át rendre az éppen aktuális hatalomgyakorlási szakaszban, hanem a jövőbe vezető életstratégiák társadalmi támpontjai is kiszámíthatatlanok voltak.

Vannak-e, lehetnek-e kontinuous vonások a társadalmi magatartásokban, ha a modern kori társadalom történetét törések, diszkontinuitások, a hatalomgyakorlás módjának radikális változásai tagolják? Ha a hatalomváltásokat követően mindig átíródtak a társadalmi játékszabályok, a társadalomban élés politikailag kijelölt feltételei, az egyének mindennapi életét közvetlenül érintő törvények? Természetesen kell, hogy legyenek kontinuitások, már csak abból kifolyólag is, hogy a társadalmat nem lehet „leváltani” (bár egyes társadalmi osztályok, csoportok marginalizálására vagy éppen megsemmisítésére, radikális elitcserékre több példát is találunk). Azt is tudjuk, hogy a Kádár-rendszerbe a társadalom tagjainak jelentős hányada többé-kevésbé sikeresen integrálódott. A nyolcvanas években a rendszer elfogadása és elutasítása közötti határvonal már nem annyira az egymástól jól elkülönülő társadalmi csoportok között húzódott, mint inkább az egyéneken belül. Az MSZMP-nek 1970-ben 662.000, 1987-ben 860.000 tagja volt. Ez azt jelentette, hogy a családok jelentős részében volt párttag. Az emberek egyszerre voltak a rendszer hívei és ellenfelei; egyszerre voltak „kint” és „bent”.³ A rendszerváltás küszöbén körülbelül 1,2 millió ember mondta, hogy az egykori MSZMP tagja volt.⁴ Ahogy Ralph Dahrendorf klasszikus bon mot-ja

² Az Osztrák–Magyar Monarchia, a Károlyi-féle polgári demokratikus köztársaság, a Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak, a Szálasi-féle nyilaskeresztes uralom, a koalíciós időszak, a Rákosi-korszak, az 1956-os forradalom, a Kádár-korszak, az 1989-es rendszerváltást követő korszak politikai értékrendjében meglévő alapvető különbségekre gondolok.

³ A nyolcvanas évek közvélemény-kutatásaiban már sokan nyíltan fel merték vállalni, hogy nem bíznak a pártban. 1988-ban a lakosság 56, a párttagság 62 (!) és az értelmiség 59%-a mondta azt, hogy a bizalom kismértékű. E három csoport további 15, 8, illetve 22%-a pedig egyenesen azt mondta, hogy az emberek egyáltalán nem bíznak a pártban (Nagy L. G. 1989: 54–54).

⁴ Más kérdés, hogy a választások után a közvélemény-kutatásokban megkérdezettek egy része rendre másképpen emlékszik arra, hogy kire, melyik pártra szavazott. A ténylegesnél nagyobb arányban emlékeznek úgy, hogy a választás napján a győztes pártra vagy pártokra szavaztak (Angelusz Róbert, Tardos Róbert 1998).

A Medián első szabad választás idején végzett közvélemény-kutatásaiban a felnőtt lakosság közel 14 százaléka mondta azt, hogy az MSZMP-tagja volt, ami összesen kb. 1,2 millió embert jelent. Karácsony Gergely elemzéséből tudjuk, hogy az egykori párttagságra vonatkozó kérdésekre adott válaszokat 1990 és 2008 között befolyásolta, hogy baloldali vagy jobboldali kormány volt-e hatalmon. Amikor erősebb volt az antikommunista retorika, kevesebben vállalták párttag-múltjukat. Amikor Gyurcsány Ferenc lett a miniszterelnök, megnőtt az MSZMP-tagságukat vállalók aránya. Mint írja, „úgy tűnik, hogy az állampárt egykori tagjainak egy része annak függvényében vállalta a kérdezőbiztosok előtt életútjának ezt az elemét, hogy mennyire tartotta azt összeegyeztethetőnek a közbeszédet meghatározó véleményekkel.” A

foglalmaz: „Egy politikai rendszert hat hónap alatt le lehet váltani, egy gazdasági rendszert hat év alatt át lehet alakítani, a társadalmihoz hatvan év kell.”

Az egyének oldaláról tehát a kérdés az, hogy amikor alapvetően megváltoznak a társadalmi lét politikai, intézményi és jogi feltételei és átalakul az orientációt szolgáló társadalmi reprezentáció egésze (eszmék, nyilvános terek, a társadalmi és a média-kommunikáció tartalmi, minták, normák, képek, képzetek), akkor mit jelentenek a korábbi identitások, és mit jelent a személyes életet keretező múlt? Hogyan dolgozzák fel a korábbi és az újabb minták között meglévő esetleges feszültségeket, ellentmondásokat? Milyen életstratégiákat alakítanak ki a törésvonalak áthidalásához és a megváltozott viszonyok közötti érvényesülésükhöz? A társadalom egészének oldaláról pedig a kérdés az, hogy mit jelentenek a magatartásokat orientáló korábbi identitásminták, milyen politikai kultúra formálódik, a társadalom mit kezd a múlt örökségével.

Fogalmi keretek: állampolgári és politikai szocializáció, politikai kultúra

Az egyén állampolgári és politikai identitása, a politikai világhoz való viszonya, világképe és magatartása, azaz politikai és állampolgári kultúrája a szocializáció folyamatában formálódik. Az egyén egyszerre alanya és tárgya a szocializációs folyamatoknak. Nemcsak a társadalmi környezet hagy nyomot rajta, hanem ő is hat a társadalomra. Az egyén és a társadalom közötti interakciók során

„a társadalmi-politikai rendszer szervezeten és intézményesen ad át az új generációknak kész világképeket, világértelmezéseket (és ezek részeként ismereteket, értékeket, normákat, magatartási mintákat), hogy továbbörökítse bennük magát, és ily módon is biztosítsa az állampolgárok lojalitását. Ugyanakkor a közvetített tartalmak, minták, illetve tapasztalataik, társadalmi praxisuk alapján a felnövekvő nemzedékek is kialakítják az érdekeiknek legjobban megfelelő valóságértelmezéseket, a politikához való viszonyukat” (Szabó 2000: 28).

Az állampolgári és a politikai szocializáció között nincs merev határ: ugyanannak a folyamatnak a két dimenziója.⁵ Az állampolgári szocializáció a szélesebb fogalom, mely az együttélés alapértékeire, illetve az alapértékeknek megfelelő attitűdökre és magatartásformákra irányul. Ennek során alakulnak ki a társadalom tagjaiban a társadalomban éléshez szükséges ismeretek, értékek, emóciók és készségek.

---

szerző a vizsgált években hasonló konformitási trendet figyelt meg a rendszeres templomba járás gyakoriságára vonatkozó kijelentésekben is. Karácsony Gergely: Az előélet utóélete. Az egykori MSZMP-tagságra vonatkozó adatok megbízhatósága. In (Somlai Péter, Surányi Bálint, Tardos Róbert, Vásárhelyi Mária szerk.) (2009): *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Budapest, Pallas, 328–341. oldal

⁵ Az állampolgári és a politikai szocializáció értelmezésében korábbi munkáimra támaszkodom (Szabó I. 2000; 2009).

Nagy szerepe van benne a személyes és a kollektív tapasztalatoknak, és természetesen annak, hogy az adott életvilágban milyen magatartás bizonyul célszerűnek, az adott politikai rendszerben érvényes társadalmi normákkal összeegyeztethetőnek. Az állampolgári kultúra átfogja a szélesebb értelemben vett rendszerhez való állampolgári viszonyulás egészét.⁶ Itt csak utalok rá, hogy az állampolgári szocializációban a normativitás a mindenkori politikai rendszer értékvilágának és az állampolgári magatartások kulturális hagyományainak szövedékében kristályosodik ki.

A politikai és állampolgári identitás olyan, dinamikus folyamatban formálódik, amely egyrészt az egyén életét végigkísérő interakciókban realizálódik, másrészt a korokon átívelő minták és tapasztalatok közvetítésével, a kulturális hagyományozódás mechanizmusai révén. Az állampolgári szocializációnál szűkebb politikai szocializáció a politikailag azonosítható tárgyakhoz, jelenségekhez, eszmékhez, értékekhez, intézményekhez való viszony formálódásának folyamata. E folyamatban az egyén mintegy bevonódik a különböző, politikailag értelmezhető viszonyrendszerekbe, a továbbörökített politikai kultúrába, miközben folyamatosan reflektál az őt érő impulzusokra. Elsajátítja a politikai világképe megkonstruálásához szükséges ismereteket, értelmezési, értékelési sémákat és cselekvési mintákat, és felépíti a maga politikai világképét, amely reflexiói, tapasztalatai, az őt körülvevő diskurzusok alapján tovább is formálódik. Ezenközben társas viszonyulásai, interakciói, diskurzusai, politikai magatartása révén ő is nyomot hagy környezeté politikai kultúráján.

A politikai szocializáció a mindenkori politikai kultúrából táplálkozik, ugyanakkor reprodukálja, építi is azt. A politikai kultúra egyszerre forrásvidéke és sajátos, tárgyasult kimenete a szocializációnak. Így a politikai kultúra a maga kontinuum elemeivel valamelyest össze is köti a radikális politikai változások által kirajzolt történelmi szakadásokat, lecsiszolja a törésvonalak éleit, „domesztikálja” az új momentumokat. Építőelemei (ismeretek, értékek, emóciók, attitűdök, magatartási és gondolkozási sémák) az adott társadalom politikai kultúrájának különböző mintázatait rakják ki. Az egyén politikai kultúrája a politikai kultúra mintázataitól épül fel. A mintázatokat a szűkebb és tágabb társadalmi környezet kínálja számára.

A különböző korok és társadalmak politikai kultúrájában alapvető különbségek lehetnek. Egyazon társadalmon belül is különbözhet az egyes társadalmi csoportok politikai kultúrája. A társadalmi tudat mélyrétegeiben egy-egy rendszer- vagy kurzusváltás után is megőrződik a korábbi korszakok értékvilágának és magatartási mintáinak sok eleme. Ugyanakkor a rendszer- és hatalomváltások egyrészt módosítják vagy érvénytelenítik a korábbi domináns mintázatokat, másrészt új elemeket visznek a politikai kultúrába.

---

⁶ A gyerekek és a fiatalok az állampolgári szocializáció részeként sajátítják el a nemzettel, az állammal és a társadalommal a kapcsolatos történelmi, kulturális és politikai ismereteket, értelmezési sémákat és fogalmi kategóriákat. Az állampolgári szocializációban az iskolának van kiemelkedő szerepe. Az állam közvetlenül vagy közvetve hatással van az iskolai állampolgári szocializációra a tankönyvek, tantervek, kanonizált oktatási (irodalmi, történelmi, művészeti) tartalmak révén.

Bár a politikai szocializáció kitüntetett időszaka a gyermek- és a serdülőkor, különleges egyéni vagy társadalmi körülmények között a felnőttek identitásában is alapvető változások mehetnek végbe. A felnőttkori reszocializáció klasszikus esete az, amikor valaki az egyik országból egy másikba kerül. Az identitások radikálisan átalakulhatnak olyan esetekben is, amikor nem az egyén vált országot, hanem az adott országban változik meg alapvetően a politikai hatalomgyakorlás módja, s ezzel az egyén életútjának alakulása is. A történelmi fordulatok nyomán az új politikai normák vagy a korábbi időszakokban elfojtott, de az aktuális jelen gyakorlatában felerősödő korábbi normák keretei között az identitások lehetséges építőelemei: az ismeretek, értékek és magatartási minták is átfogalmazódnak. Az egyének maguk is különböző stratégiákkal próbálják kialakítani a maguk életvilágában a modus vivendit. A korábbi politikai korszakok aktív támogatói nem egyszer váltak a gyökeresen új hatalomgyakorlás aktív támogatóivá. Közép-Európában szélesek a damaszkuszi utak, és egyes időszakokban különösen forgalmasak.

A politikai szocializáció a diktatúrákban, a pártállami rendszerekben, a stabil demokráciákban, a posztkommunista rendszerekben alapvetően más mintákat követ. Minden politikai rendszerre, minden társadalomra jellemző a benne zajló politikai szocializáció modellje.

A szocializáció modelljét egyrészt a formális tényezők (iskola, szervezetek, egyházak) alkotják, másrészt a nem formális tényezők. Ez utóbbiakon belül találjuk a nem intézményes szemtől szembeni kapcsolatokat (család, kortársi csoportok, média, kapcsolatok hálózata), a kulturális tényezőket (kulturális minták, világkép-konstrukciók, gondolkozási, magatartási és cselekvési minták), a diszkurzív tényezőket (alaptematikák, különböző tematizációk) és a tapasztalatokat, élményeket. Míg a formális szocializáció tényezői az állampolgári magatartások kialakításában játszanak szerepet, addig a nem formális tényezők a politikai identitások alakulásában. A formális tényezőknek erős rendszerintegráló képességük van. Megszűrik, adaptálják a különböző valóságértelmezéseket, ideológiákat, tartalmakat. Integratív képességük és hatásaik révén közreműködhetnek az adott politikai rendszer stabilizálásában és fenntartásában, de a rendszer redukálásában és erodálásában is.

Felfogásom szerint a politikai szocializáció modellje azt írja le, hogy az adott politikai rendszer szintjén a politikai hatalom hogyan kezeli a társadalmi és politikai konfliktusokat. A politikai szocializáció modelljei között különbségek vannak a konfliktusokhoz való viszony mintáiban, az egyes tényezők (család, iskola, média, szervezetek, kulturális közvetítők stb.) közötti kapcsolatokban, a társadalmi, nemzeti, állampolgári közösségek mintáiban és a társadalmi, nemzeti, állampolgári közösségekbe való integráció sikerességében.

A rendszerhatások a politikai szocializáció modelljén keresztül érik el az egyéneket. Ez szűri meg és kanalizálja a hatásokat. A politikai szocializáció modellje részben a közvetlen személyközi kapcsolatokon keresztül (családi, iskolai, kortársi és egyéb személyes kapcsolatok), részben intézményeken (iskolarendszer, szervezetek, pártok, egyházak, médiumok), részben pedig a kulturális közvetítőkön (olvasmányok, filmek, zene, internetes tartalmak, különböző kulturális tartalmak) keresztül hat az identitásokra. Minden modellre jellemző, hogy a szocializációs intézmények milyen

autonómiával, milyen mozgástérrel rendelkeznek benne, hogy milyen identitásstratégiák húzódnak meg mögötte, valamint, hogy az adott társadalmi térben milyen tartalmak elsajátítására, milyen világképek felépítésére és milyen gondolkozási, magatartási és cselekvési minták követésére nyílik lehetőség. A politikai szocializáció adott modellje mögött felismerhető a politikai hatalom identitáspolitikája (Szabó I. 2009: 21–30). A centralizáció, a direkt hatások felfokozott jelentősége, az értékkinálat szűkössege, a személyes autonómiák korlátozása, a politikai lojalitás elvárása a diktatórikus, illetve autokratikus rendszerek identitásstratégiáit jellemzi.

A különböző politikai korszakokban szűkebb vagy tágabb az egyén lehetősége a minták és értékek közötti szabad „mozgásra”, a választásra, a tapasztalatok feldolgozására. Az egyén szabadságának foka, identitásának tudatossága társadalmi helyétől és mozgástérétől is függ, de a mozgástér tényleges határait az adott politikai rendszer jelöli ki. A politikai identitás formálódásában kiemelt szerepe van az egyént körülvevő mikrovilágnak: kapcsolati hálója összetételének, nyitottságának és a benne zajló kommunikációban az őt körülvevő vélemények sokféleségének.⁷

Ha megváltozik a politikai rendszer, az állam és az állampolgárok viszonya is változik. A rendszerváltásokkal együtt jár a politikai szocializáció modellváltása; a politikai szocializáció változásai pedig a politikai kultúra változásaiban fejeződnek ki. A rendszerváltások rendszerint identitásuk újragondolására, nem ritkán újrafogalmazására készítethetik a társadalom egyes tagjait vagy éppen csoportjait. A rendszerváltozások azonban nem járnak együtt automatikusan az identitásminták megváltozásával.

Korábbi munkáimban a pártállami rendszer kiépülésétől kezdődően napjainkig a politikai szocializáció három modelljét különítettem el. A Rákosi-rendszer modelljét konfliktustagadó modellnek tartom, mert legfőbb jellemzője az volt, hogy a hatalom a társadalmi és politikai konfliktusok pusztá létét is tagadta, és minden problémát a rendszer elleni politikai szembenállásként értelmezett („Aki nincs velünk, ellenünk van”). Nem véletlen, hogy a nyilvános kifejeződés lehetőségétől megfosztott feszültségek robbanáshoz vezettek, és a korszaknak az 1956-os forradalom vetett véget (Szabó I. [1988] 2000). A Kádár-korszakra a konfliktuskerülő politikai szocializáció volt jellemző. A hatalom immár nem tagadta a konfliktusok és a politikai vélemények különbözőségének létét,⁸ de a rendszerben nem voltak a konfliktusok legális megjelenítésére alkalmas intézmények. A politikai gyakorlat tehát a konfliktusok kikerülése, eliminálása volt („Aki nincs ellenünk, mellettünk van”) (Szabó I. [1988] 2000). A pártállami rendszer mindkét modelljében közös volt, hogy (a) az oktatási rendszertől az állampolgári identitás formálása helyett a politikai identitás formálását várták el; (b) az állampolgári magatartás mintája az engedelmes, meghatározott politikai értékekkel azonosuló állampolgár volt, valamint, hogy (c) az iskolának kitüntetett szerepet szántak a politikai identitások formálásában.

⁷ Lásd erről részletesebben is Murányi István, Szabó Ildikó (2007): Középiszólások előítéletességének egy lehetséges magyarázata: az életforma. *Educatio* 1. 38–49. oldal.

⁸ A nyílt politikai konfliktusokat azonban csak az utolsó évtizedben ismerte el.

A normatívnak tekinthető szocializációs modell a stabil demokráciákban hosszú idő alatt kristályosodott ki. A stabil demokráciák folyamatos megújulását és az egyének társadalmi integrációját hatékonyan elősegíteni képes konfliktuskihordó politikai szocializáció modellje a konfliktusok konszenzusereső megoldási módjaiban való közös érdekeltségen, valamint a közjó és a közérdek lényegi kérdéseinek közmegegyezést kereső értelmezésén alapul. Hatékony működésének háttérében két társadalmi konszenzus áll. Egyrészt konszenzus van abban, hogy a társadalomnak is, a társadalom tagjainak is az a legjobb, ha a társadalmi léttel együtt járó konfliktusok kezelésére alapvetően a szervezett, jogilag szabályozott intézményes keretek szolgálnak. Másrészt abban van konszenzus, hogy az állampolgári szocializáció a politikai szocializáció alapja; a politikai identitás a demokratikus keretek között magánügy, amely legfeljebb csak a családokra tartozik. Az iskola a politikai identitások önálló felépítéséhez az állampolgári identitások megalapozásával nyújt segítséget. A nemzeti szocializáció az állampolgári szocializáció része.

Magyarországon az 1989-es rendszerváltással átalakult az intézményrendszer és a jogrend, mások a hatalomgyakorlás alapelvei, és más jogi, valamint társadalomlélektani alapokon nyugszik a hatalom legitimitása. A demokratikus szocializáció lehetőségei megteremtődtek, a szocializáció demokratikus modellje azonban nem kristályosodott ki az elmúlt két évtizedben. A rendszerváltást követő két évtized politikai szocializációjának modellje fragmentált modellként írható le.⁹ A modellt a szocializáció tényezői (család, iskola, médiumok, kulturális közvetítők, tartalmak) közötti gyenge és esetleges kapcsolatok jellemzik. A fragmentált modellt meghatározta, hogy a nemzeti tematikát politikai pártok vezetik, a nemzeti tematizációk és a pártpolitikai célok összekapcsolódnak. A nemzet fogalma, „tagsága”, a nemzethez tartozás normarendszere diszkurzív politikai valósággá, a nemzeti identitás politikai befolyásolása a támogatottság növelésének eszközévé vált, így egyes társadalmi csoportok a politikai diskurzusokban kívül rekedtek a nemzet fogalmán. A fragmentált modellben nagy a konfliktusok kiéleződésének veszélye. Az állampolgári kultúra demokratikus elemei hangsúlytalanok és esetlegesek, ugyanakkor a pártokhoz kötődő tartalmak túlsúlyosak. A modell leképezi azt a tényt, hogy a társadalompolitikában a demokratikus állampolgári nevelés eszméje marginális, és hogy nincs konszenzuson alapuló állami stratégia az iskolai demokratikus állampolgári nevelésről. Nincs konszenzus a nemzet és az állampolgári közösség fogalmának újraépítéséhez szükséges tudás- és értékmintákban sem. A rendszerváltást követő két évtizedben az iskolai állampolgári nevelés és a nem formális tanulás kérdései a konszenzusok hiánya miatt sem váltak stratégiai kérdéseikké, ezért az iskolai demokratikus állampolgári szocializáció sem tudott hatékony lenni.

---

⁹ A fragmentált modell leírásában támaszkodom 2009-ben megjelent könyvem utolsó fejezetére (Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006).

A politikai szocializáció aktuális modellje

A 2010-es kormányváltással a politikai szocializáció modelljében lényeges változások következtek be. Érdeemes röviden utalnunk az aktuális modell néhány szerkezeti sajátosságára.¹⁰

(1) Az egyik legfontosabb sajátosság továbbra is az, hogy a politikai szocializáció modelljéből hiányoznak a demokratikus alapértékek. A modellt alakító identitásstratégiában, kormányzati diskurzusokban, az ifjúságot érintő dokumentumokban alig-alig van nyoma a demokratikus állampolgár eszményének. A rendszerváltás óta a politikai diskurzusok fő motívuma nem a demokrácia, hanem a nemzet. A meghatározó tematika a nemzeti tematika (Szabó I. 2009). A demokratikus állampolgári nevelés célkitűzésének hiánya, a demokratikus tematika halványsága nem független attól, hogy az államhatalom és az egyén közötti egyenrangú viszony megteremtésének és biztosításának szükségessége nem jelenik meg igazán társadalmi problémaként sem a szakmai, sem a társadalompolitikai diskurzusokban.

(2) A másik, ugyancsak nem új sajátosság a konfliktusok kezelésére szolgáló intézmények és eljárások eliminálása. A 2010-es kormányváltás óta a konfliktusok, érdekellentétek intézményes megjelenítésének lehetőségei tovább szűkültek, a független civil szervezetek mozgásteret kicsi. A konfliktusok kompromisszumos kezelésére a hatalomgyakorlás különböző szintjein alig találunk példát. A társadalompolitika a demokrácia egyik alapgaranciáját: a folyamatok átláthatóságát biztosító, a konfliktusok észlelésére teret biztosító társadalmi nyilvánosságot az elmúlt években több területen korlátozta (az új médiatörvények, a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság átalakítása, a közszolgálatosság függetlenségének korlátozása,¹¹ a közmédia kormányzati kisajátítása stb.).¹²

---

¹⁰ Ebben a részben egy most készülő tanulmányom néhány eredményét foglalom össze. A források: a 2011-es nemzeti köznevelési törvény (www.gosz.hu/sites/default/files/a_nemzeti_koznevelesrol_2011-cxc_0.pdf) és a szakmai csoportok, szaktanári egyesületek reflexiói; a törvénnyel kapcsolatos szakmai konferencia anyaga (<http://www.tarki-tudok.hu/?page=hu/konferencia/53-mit-mondanak-a-tenyek-az-uj-kozoktatasi-torveny-kuszoben>); a szakképzési törvény; az önkormányzati iskolák államosításával kapcsolatos sajtóanyagok; az új Nemzeti Alaptanterv szövege (<http://www.ofi.hu/tudastar/uj-pedagogiai-szemle>) és a szakmai szervezetek sajtójából megismerhető reflexiói; a kötelező tagsággal járó Magyar Pedagógus Karral kapcsolatos dokumentumok; tankönyvek; a miniszterelnök és az EMMI vezető politikusainak identitásstratégiai szempontból értékelhető nyilvános diskurzusai; kormányzati reakciók a közoktatással és felsőoktatással kapcsolatos tiltakozásokra; Az Új Nemzedék Jövőjéért Program. A Kormány ifjúságpolitikai keretprogramja 1912 (http://www.ujnemzedek.hu/files/tiny_mce/keretprogram0116.pdf).

¹¹ Magyarországon a gazdasági hatékonyságra hivatkozva valamennyi közszolgálati médiumot a Médiaszolgáltatás-Támogató és Vagyonkezelő Alapba vonták össze. Nincsenek saját hírműsorok, a hírműsorokat központilag állítja elő a Magyar Távírási Iroda Hírcentruma.

¹² A nyilvánosság korlátozásáról lásd a Mérték Médiaelemző Műhely írásait: <http://mertek.eu/kapcsolodo-irasaink>.

(3) A harmadik sajátosság az aktuális modellben a szakmaiság alacsony árfolyama. A szellemi és anyagi javak újraelosztásából, a különböző pályázatokkal kapcsolatos gyakorlatból kirajzolódó kép szerint a politikai lojalitás szempontjai mögött háttérbe szorulnak a szakértelem szempontjai.

(4) Végül a negyedik fontos sajátosságot a szocializáció legfontosabb formális intézményében, az oktatási rendszer átalakításában leljük fel. A közoktatás államosításával, az identitások formálásában nagyobb szerepet játszó tantárgyak (irodalom, történelem) tankönyveinek újraírásával, a hittan és az erkölcsstan bevezetésével, a társadalomismeret tantárgy visszaszorításával, az iskolai és tanári autonómia megnyirbálásával és a demokráciára nevelés iskolai lehetőségeinek csökkenésével a demokratikus iskolai szocializáció esélyei romlottak. A köz- és a felsőoktatás átalakítása, a politikailag lojális állampolgár eszmények új mintája, a kultúra kanonizációja révén közvetített értékek együttese jól mutatja, hogy az új modell mögött tudatos szocializációs koncepció húzódik meg. A változások nyomán egy új modell körvonalazódik: az autokratikus politikai szocializáció modellje. Az a tény pedig, hogy különösebb társadalmi ellenállás nélkül lehetett elfogadtatni a modell jogi, intézményi, pénzügyi, szervezeti kereteit és tartalmi elemeit, érzékelteti, hogy a rendszerváltás előtti időszakra jellemző magatartási minták túlélték azokat a politikai rendszereket, amelyek kondicionálták őket.

Ahogy az eddigiekből is kitűnt, a politikai szocializáció aktuális modelljét egy normatív modellhez: a demokratikus szocializáció modelljéhez képest értelmezem. Ehhez képest állapíthatjuk meg az aktuális modell hiányosságait. A kialakuló új modell – a rendszerváltás utáni időszak fragmentált modelljéhez hasonlóan – nem annyira a stabil demokráciákra jellemző modell felé mutat, mint inkább a rendszerváltás előtti modellek felé. Elmozdult a fragmentált modelltől, de a demokratikus modelltől is távolabb került. A szocializáció aktuális modellje a hatalomgyakorlás autokratikus módjához kívánja igazítani a társadalmi magatartásokat. A modell a Kádár-korszak konfliktuskerülő modelljével mutat rokonságot. Mindkettőben közös az iskola kitüntetett szerepe a politikai identitások formálásában. Közös vonásokat találunk az állampolgári magatartás eszményeiben is. Mindkét esetben az engedelmes, kritikai attitűdökkel nem rendelkező, ugyanakkor meghatározott politikai ideológiai értékekkel azonosuló, lojális állampolgár az eszményi állampolgár.

A politikai kultúra néhány sajátossága

A szocializáció mindenkori modelljének jelentősége az, hogy erősíti és újratermeli a politikai kultúra azon sajátosságait, amelyek magával a modellel összhangban vannak. Ebből a szempontból tudjuk értelmezni azt a politikai kultúrát, amelyből táplálkozik a politikai szocializáció autokratikus modellje, és amelynek bizonyos vonásait újra és újra fel is erősíti.

Magyarországon történelmileg megoldatlan konfliktusok éleződtek ki és vezettek el egy sajátos, a társadalom politikai megosztottságát fenntartó és újratermelő

politikai kultúrához, amelynek a hagyományai sajátos folyamatosságokként több száz évre nyúlnak vissza.¹³ A megosztottság a politikai kultúra meghatározó vonása. A megosztottság a rendszerváltással és a pártstruktúra formálódásával felerősödött, a határvonalakat nyilvános diskurzusok fogalmazták át újra és újra (Szabó I. 2009: 168–209). Az egyéni és kollektív politikai önmeghatározások fontos része lett annak a választóvonalnak a meghúzása, amely a mindenkori másoktól elválasztja az érintetteket.

Úgy tűnik, 2010 után tovább mélyültek az árkok. A pártstruktúra átalakulásával, a pártok eszmei profiljának módosulásával, a választásokat megnyerő pártkoalíció nagyfokú támogatottságával sokak kényszerültek arra, hogy személyes politikai hovatartozásukat ismét végiggondolják. A politikai alapú megosztottság a mindennapi életet, a gazdasági és a kulturális életet egyaránt áthatja. Ezt a magyar politikai kultúrában kontinuosnak számító vonást a társadalmi gyakorlat politikailag értelmezhető feltételrendszere fenntartja és tovább erősíti. A szekértáborok és az ezeket elválasztó árkok elmélyülése szorosan összefügg azzal, hogy a politikai szocializáció adott modelljében a konfliktusok kompromisszumokon alapuló kezelésének nincs helye, és hogy az ezt elősegítő mechanizmusok, eljárások, technikák az előző modellekből is hiányoztak. A domináns politikai szereplők által megjelenített kül- és belpolitikai konfliktusokban nem a kompromisszumok megtalálása, hanem sokkal inkább az tűnik normának, ha a kompromisszumkésztségnek még a látszata sem vetődik fel. A konfliktusok élezése összekapcsolódik az igazság és a politikai erő sajátos felfogásával.

Ugyancsak nem előzmények nélküli a politikai kultúrában az a kétarcú társadalmi gyakorlat, amely a társadalmi élet legkülönbözőbb területein jellemzi a szereplők jogi szabályozottsághoz való viszonyulását. Napjainkban erős társadalmi evidenciának tűnik, hogy a különböző javak (pályázatok, pozíciók, vezető tisztségek, meghirdetett státuszok, ösztöndíjak, települési beruházások, beruházási támogatások) elnyerése a kormánypárt iránti lojalitás függvénye. Bár vannak visszamenőlegesen meghozott törvények és időről időre napvilágra kerülnek előre meghozott döntések, a törvényesség látszata azonban rendszerint nem vagy csak kevéssé sérül.¹⁴ A politikai

---

¹³ A társadalom megosztottságának sok évszázados hagyománya van. Arra a közismert tényre utalok, hogy a magyar társadalmat és különösen a mindenkori elitet már az ország három részre szakadása idején megosztottság jellemezte. Tanulságosak ebből a szempontból is Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius pápának írt levelei a mohácsi vész előtti magyar viszonyokról. Megosztott volt a magyar társadalom a reformáció és az ellenreformáció időszakában, a törökök elleni harcok és a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmekben, a szövetségesek és a politikai alternatívák kérdésében is (kurucok, labancok). A modern magyar történelmet ugyancsak végigkísérte a megosztottság ténye, amelyet talán a legjobban a keleti–nyugati orientáció, illetve a „harmadik út” dilemmájával és a szövetséges rendszerekhez fűződő viszony dilemmájával tudunk a legáltalánosabban érzékelteni.

¹⁴ Ezt láthattuk a trafikpályázattal kapcsolatban (kiderült, hogy a koncessziót többségükben pártlojalitásukról ismert személyek és ezek cégei nyerték, eredetileg viszont családi vállalkozásokról, rokkantokról, gyedről visszatérőkről volt szó), vagy a 2013-as földbérleti

kultúra olyan sajátosságáról van tehát szó, amelynek alapja egy kettős társadalompolitikai gyakorlat. Ez a társadalmi gyakorlat egyszerre számol a jogrend látszatok szintjén lejátszandó játékszabályaival és a játékszabályok mögött érvényesülő, a klientalizmus háttéralkuira és a politikai lojalításra épülő érdekérvényesítési eljárásokkal. Nem nehéz felismernünk ebben a magatartási mintában sem a korábbi korszakok, különösen a Kádár-korszak kétarcú, hipokrita társadalmi gyakorlatának továbbélő mintáját.

A megosztottság és a kétarcú társadalmi gyakorlat három további sajátossághoz kapcsolódik. Az egyik a bűnbakképzés, a mindenkori ellenfél ellenségként való megkonstruálása és kezelése. Ahol áthidalhatatlannak tűnő politikai megosztottság uralja a társadalmi létet, ott a felelősség kérdése is átértelmeződik. Éles határokat lehet húzni a „mi” és az „ők” közé, és a hibákért a felelősséget a mindenkori másik, ellenséges csoportba sorolt félre lehet hárítani. A bűnbakképzés és a felelősségáthárítás kedvez a társadalmi gyűlölet, az előítéletesség megerősödésének, a kisebbségekkel szembeni ellenséges magatartásoknak, a racionális beszédmódot kiszorító érzelmi, indulati, hitelví értelmzések, összeesküvés-elméletek térhódításának. A másik sajátosság, amely a megosztottsággal és a kétarcú társadalmi gyakorlattal összefügg, a politikai előjogok kondicionálódása. Az egyenlőtleneségből és teljesítmények, az érdemek relativizálódásából logikusan következik az a sajátos társadalmi norma, hogy a politikai lojalítás, a nepotizmusra jellemző kapcsolati tőke előbbre való a szakmai szempontoknál. Végül a harmadik sajátosság a kognitív disszonancia-redukció mechanizmusainak társadalmi méretű működése. A kognitív disszonancia-redukció mechanizmusai erősíthetik a politikai igazodás kényszerét, de erősíthetik a közömbösséget is: a társadalmi magatartásokat a közsférához való közömbös és kívülálló viszonyulás felé tolják, hibernálják a szolidaritás érzését. A disszonáns tartalmak redukálásának kényszere a szolidaritás elutasítása irányába fordíthatja a politikai igazodást kereső magatartásokat: azok ellen, akik a hagyományos vagy hagyományostól eltérő tiltakozás formáit választják, azaz, azt teszik, amit mi nem teszünk meg, amit nem merünk megtenni.

Az intézmények iránti bizalom alacsony szintjében, a hatalom túlkapásaival kapcsolatos társadalmi passzivitásban, a közéletből való kivonódás formáiban az alattvalói magatartás, az „ügyis mi húzzuk a rövidebbet” évszázados kollektív tapasztalatai húzódnak meg. Ugyanakkor ez a sajátos passzivitás, a politikai lojalítás felértékelődése egyfajta társadalmi támogatást is nyújthat ahhoz, hogy a politikai kommunikációban a tiltakozás másoknak semmilyen kárt nem okozó formái is egyfajta normaszegésként, deviáns politikai magatartásként, társadalmi botránykeltésként tudjanak tematizálódni. A kognitív disszonancia-redukció fékező hatásai a politikai kultúrát eltávolítják a demokratikus politikai kultúra szolidaritás-felfogásától, a demonstrációk, tiltakozások normatív támogatottságától és az állampolgári szocializációban játszott szerepük társadalmi elfogadottságától.

---

törvénnyel kapcsolatban (a törvény a nagybirtokok kialakulásának kedvez, a kisbérőket, családi gazdálkodásokat hátrányos helyzetbe hozta).

A hasonlóságok konzerválódása és újratermelődése

Úgy vélem, a politikai kultúrában érvényesülő kontinuos sajátosságokat csak tudjuk értelmezni, ha az aktuális politikai hatalomgyakorlással összefüggő feltételeket, a generációkat összekötő szocializációs modelleket és a történelem hosszú korszakait összekötő hosszú hatásokat, a francia Annales Iskola által kimutatott és a magyar társadalomtörténetet is megjelölő „longue durée” hatásokat egyaránt figyelembe vesszük.

A mindenkori társadalmi tudat egyik törésvonala történelmileg abból származtatható, hogy a „leváltott” politikai rendszerekhez kötődő identitásminták tovább éltek az új politikai rendszerben is, miközben megerősödtek az új viszonyoknak megfelelő identitásminták is. A társadalmi tudat konzervatív a szónak abban az értelmében, hogy sokáig megőrzi az évtizedeken át bevésődött, védekező politikai reflexeket, kedvezőtlen tapasztalatokat. Ezek nem múlnak el nyomtalanul a változások hatására sem (Szabó I. 1989: 762). A politikai szocializáció rendszerváltás előtti és utáni mintáiban fellelhető hasonlóságok egyik magyarázatát abban találjuk, hogy a politikai szocializációban olyan viszonyulási módok, magatartási minták, reakciókészségek, politizálási stratégiák élnek tovább, amelyek a korábbi viszonyok között alakultak ki és bizonyultak használhatóknak.

A családi szocializáció közvetíti a társadalomtörténeti kontextusban formálódott, családtörténetbe ágyazódott, a politikai rendszer- és modellváltásokon átívelő, kontinuos, de korlátozott érvényű magatartási mintákat. A családnak a rendszerváltás előtt is volt egy bizonyos autonómiája: a kemény diktatúra éveiben sem lehetett teljesen kiiktatni a családi hatásokat, még, ha a rendszer mindent meg is tett visszaszorításuk érdekében, és keményen is harcolt érvényesülésük ellen.¹⁵ Az evolutív társadalomfejlődési utat bejáró, stabil demokráciákban viszonylag magas arányban egyeznek a szülők és gyermekeik politikai értékorientációi, akármelyik politikai értékvilágról van is szó, miközben a hétköznapi élet értékvilága tekintetében igen nagyok a generációs különbségek (Percheron 1989; Jennings & Niemi 1984). A huszadik századi magyar történelem sokszor radikális politikai érték- és ideológiaváltással járó fordulatait megélő magyar társadalomban természetesen nincsenek ilyen szoros összefüggések a nemzedékek politikai értékrendjében, hiszen a családok által közvetített értékrendek a politikai fordulatok nyomán többször is elveszíthették legitimitásukat, de azért vannak ilyenek.¹⁶ Ugyanakkor a család a nyilvánosság szintje alatt is tudja valamelyest őrizni és tovább adni a korábbi politikai korszakok formális (iskolai, intézményes) és diszkurzív (tematikák) politikai szocializáció ismereti, érzelmi, magatartási elemeit. A családi szocializációban

¹⁵ Jellemző például ezekre a törekvésekre, hogy az ötvenes évek olvasókönyveiben szerepelt a kis Pavel Morozov története, azé a kisfiúé, aki feljelentette szüleit az NKVD-nél.

¹⁶ Karácsony Gergely egy 2005-ös tanulmányában mutatta ki, hogy azok, akiknek a családja üldöztetéseket szenvedett el a kommunizmus évtizedeiben, jóval nagyobb arányban rokonszenveztek a jobboldali pártokkal, mint mások.

elsősorban a rejtett hatásokat fedezhetjük fel: a *longue durée*-hatásokat, az eredetileg rendszerszintű (például premodern, feudális, polgári stb.), de személyessé és familiárisá asszimilált hatásokat. A hosszútávon érvényesülő hatásokat mutatják például a családban szokásos konfliktuskezelési minták, az embereszmények és érdekérvényesítési stratégiák.¹⁷ „A család a valóság sajátos optikájú és szempontrendszerű társadalmi leképezésével (Berger, Luckmann 1967) járul hozzá a szocializációhoz: megnevez, újraértelmez, értéktulajdonításokat végez, legitimál, szabályoz, mérlegel, bátorít vagy elbátortalanít, instruál, tapasztalatokat összegez, elveket kristályosít ki. A családok különböző mértékben kidolgozott világképeket vagy legalábbis világfelfogásokat alkotnak és örökítenek tovább, s ezek feltehetően legkidolgozottabb része a társadalmi valóság képe.” (Csákó, Murányi, Sik, Szabó I. 2010). A család tehát lényegi konzervativizmusa, a múlt és a jövő közötti közvetítő szerepe révén a rendszerváltással járó „halmozott bizonytalanságok” nyomásában a viszonylagos folytonosság biztonságát tudta nyújtani.

A politikai kultúra rendszerváltás előtti és utáni mintáiban fellelhető hasonlóságok másik magyarázatát abban lelhetjük fel, hogy a társadalomban élés folytonossága révén az állampolgári kultúrában megőrződik a korábbi politikai korszakok értékvilágának és magatartási mintáinak sok eleme, miközben a rendszer- és hatalomváltások módosítják, új elemeket visznek bele. Az iskolai állampolgári szocializáció a Kádár-korszakban már alacsony határfokú volt, a rendszer reprodukálásában, a kettős szocializáció megtanulásában még szerepet játszott, de a rendszer folyamatos megújításában, mentális támogatásának biztosításában már nem (Szabó I. 2000). Az iskolai állampolgári szocializáció, az iskola rejtett tanterve révén azonban sikeresen közvetített olyan, a társadalmi tapasztalatokkal harmonizáló magatartási mintákat, amelyek lényege egyfajta kettősség, a kodifikált játékszabályok és a játékszabályok mögött zajló háttéralkuk, kijárások, informális érdekérvényesítések szimbiózisa volt.

Magyarországon a rendszerváltás utáni első években az evolutív társadalomfejlődést követő stabil demokráciákban ismeretlen helyzet állt elő: a társadalom tagjainak jelentős része kényszerült állampolgári identitása újrafogalmazására. Ebben a reszocializációs kényszerben csak kevés számíthattak a családra, és egyáltalán nem az iskolára. Elsősorban bizonytalan tapasztalataikra, a korábbi magatartási mintákra, valamint a politikai diskurzusokra, a pártokra és a pártok megszemélyesítőire, vezetőire tudtak támaszkodni. Több kutatás is kimutatta, hogy Magyarországon az állampolgárok identitásának formálására minden más tényezőnél nagyobb hatással vannak a pártok és a pártok vezetői (Karácsony 2006, Tóka 2006). Megnőtt a politikailag vezetett diskurzusok szerepe az identitásokban. Az identitások szempontjából nehéz időszak volt ez: a „halmozott bizonytalanságok” (Csanádi 1995) időszaka. A társadalomnak új feladatokkal, új pozícióban levőkkel, új normákkal, egymásnak ellentmondó és hézagos jogszabályok tömegével kellett

---

¹⁷ A családi szocializáció rejtett hatásaival kapcsolatos fejtegetéseimben támaszkodom a Csákó Mihállyal, Murányi Istvánnal és Sik Domonkossal közösen írt tanulmányunkra, mely a *Társadalomkutatás* 2010. 4. számában jelent meg.

megküzdnie (Csanádi 1995). Az embereknek egy sor fogalmat kellett megtanulniuk, el kellett igazodniuk a megváltozott társadalmi játékszabályok között, és újra el kellett helyezniük magukat egy átrendeződő társadalmi struktúrában. Hozzá kellett szokniuk a kitágult nyilvánossághoz anélkül, hogy ennek használatában lettek volna tapasztalataik, és ugyancsak hozzá kellett szokniuk ahhoz, hogy a politikai diszkurzív térben sokféle nézet, vélemény, érték válik láthatóvá, amelyek mögött egy hirtelen sokszínűvé vált politikai struktúra aktorai folytatnak egymással kíméletlen harcot a lelkükért (Szabó I. 2009).

A pártállami rendszer felpuhulása, a rendszerváltás tárgyalásos módja kedvezett annak, hogy a rendszerváltás jogi és intézményes struktúrái viszonylag rövid időn belül kiépüljenek. Ugyanakkor megnehezítette a tovább élő és az újonnan formálódó társadalmi magatartásminták közötti eligazodást és a múltbeli pozíciók társadalmi recepcióját, amely az új viszonyok között a társadalmi együttműködés nélkülözhetetlen társadalomlélektani feltétele lett volna. Az érintettek szemében nemcsak a közös múlt jelentésrétegei, hanem saját múltbeli szerepeik is gyakran átértelmeződtek (Karácsony 2009).

A rendszerváltást követően a közeli és a távolabbi, a 20. század egészét átfogó kollektív múlt árnyalt és tényeken, elemzéseken alapuló feldolgozására lett volna szükség, hogy a társadalmi megbékélés közös alapja legyen. Erre azonban az átalakulás viharában, az aktualitások sodrában és a politikai, gazdasági és kulturális javak újraelosztásának forgalmában nem került sor. Nem került sor a múlt árnyalt feldolgozására akkor sem, amikor más az új hatalmi és gazdasági struktúrák kialakulni látszottak. Az identitásokat orientáló kategóriák (nemzet, állampolgári közösség, történelmi múlt, kívánatos hatalomgyakorlási és politikai közösségi minták, a köz, a közhatalom és a közjó fogalma) tisztázatlanok, képlekenyek maradtak vagy kiürültek, jelentéktelenné váltak. Így a 2010-es kormányváltás valóban több volt, mint kormányváltás: a politikai szocializáció modelljét, a társadalmi magatartások politikailag kívánatos mintáit is különösebb társadalmi ellenállás nélkül tudta alakítani.

A politikai kultúra alapvető klímája azonban 2010 után sem változott: ezt továbbra is a politika mindent átható jelenléte határozza meg. Tovább erősödött a „halmozott bizonytalanság” érzése: a strukturális változások (elitcsere, a gazdasági hatalom tulajdonlásának átalakítása, a jogrendszer és a politikai struktúra átalakítása) nyomán az életvilágra a „minden változik” élménye nyomja rá bélyegét, a társadalom működése nem látható át, a társadalmi gyakorlatot igazgató normák és a jövő pedig kiszámíthatatlan. A feldolgozatlan változások egymásra torlódtak. A 2010-es kormányváltás ugyan az evolutív társadalomfejlődési modellen belül zajlott, de a társadalom egészének strukturális és kulturális átalakítása a revolutív modell sajátosságait idézi fel. A revolutív társadalomfejlődési modellben pedig azzal, hogy állandóan újrafogalmazódik a jövő, el is vész a jövőkép. 2010 óta talán csak néhány jellegzetes közérzet mentén leírható csoport (például a dicsőség-narratívák mentén vagy éppen az ezek elutasítása mentén létrejövő érzelmi közösségek, a fenyegetettség pszichózisában összetartozó közösségek) vált láthatóbbá, köszönhetően a világháló közösségeket erősítő potenciáljának.

A szélsőjobbboldaliság megerősödése összefügg a változások feldolgozatlanságával, a halmozott bizonytalansággal, a demokratikus politikai kultúra megerősödésének elmaradásával. Itt csak utalok rá, hogy a szélsőjobbboldal szimbolikája, társadalmi válaszainak „fogyaszthatósága”, a társadalmi rendről alkotott felfogása, identitásmintáinak egyszerűsége, közösség-eszménye mind-mind sajátos válasznak tekinthető arra a társadalompolitikai gyakorlatra, amely a rendszerváltás óta nem tud megbirkózni a múlt feldolgozásának és a jövőre vonatkozó konszenzuális minták felvázolásának történelmi feladatával. Ugyanakkor a szélsőjobbboldalisághoz való viszonyulást megnehezíti, hogy a magyar politikai kultúrában tisztázatlanok a mások érzékenységét esetleg sértő kérdésekkel (vallás, különböző kultúrák, kisebbségek, politikai hovatartozások) kapcsolatos etikai normák.

Folyamatosságok az identitáspolitikákban

Talán az eddigiekből is kiderült, hogy az identitáspolitikáknak különleges felelősségük van a politikai szocializáció modelljének alakításában. Különösen nagy a felelősségük azokban a társadalmakban, amelyekre a revolutív társadalomfejlődés a jellemző. Az evolutív módon változó társadalmakban ugyanis a társadalmi beágyazottság, a múltbeli felelősségek feldolgozása, a társadalmi integráció sikerei, a konszenzuális identitásminták, az állampolgári és politikai kultúra kontinuos jellege, a politikai szocializáció kikristályosodott modellje és működőképessége eleve több garanciát jelentenek az identitáspolitika esetleges kisiklásainak ellensúlyozására.

Minden politikai rendszer arra törekszik, hogy a legszélesebb értelemben felfogott neveléssel biztosítsa az állampolgárok lojalitását. Identitáspolitikájával olyan magatartások kialakulását kívánja elősegíteni, amelyek révén az adott rendszer újratermelődik. Az identitáspolitikák azon a felismerésen alapulnak, hogy a modern állampolgári és politikai lojalitás forrásai az identitásban rejlenek. A politikai rendszerekre jellemző, hogy milyen identitáspolitikai törekvések érvényesülnek benne, valamint, hogy milyen tartalmakat közvetítenek a szocializáció formális intézményei: a fiatalokat szervezeten és hosszú időn át elérő iskolarendszer, a civil, az egyházi és az állami szervezetek. A különböző politikai rendszerek más-más módon próbálják befolyásolni a felnövekvő nemzedékek társadalmi és politikai magatartását és értékrendjét. A stabil demokráciák számára a demokratikus állampolgári szocializáció a fontos, a kevésbé demokratikus vagy éppen diktatórikus rendszerekben a politikai identitások formálása. Közös azonban bennük, hogy identitáspolitikáikkal racionális, politikai és érzelmi téren egyaránt be tudnak avatkozni a szocializáció adott modelljébe. A stabil demokráciákban az evolutív modellnek megfelelően elsősorban indirekt módon, a feltételek finomításával avatkoznak be a politikai szocializációba, a kevésbé demokratikus rendszerekben nem idegenkednek a közvetlen politikai beavatkozásoktól sem.

Az identitásstratégiák ki tudják használni az állampolgári szocializáció intézményes lehetőségeit (oktatáspolitiká, társadalompolitika, médiapolitika, ifjúsáspolitiká), jogi és normatív szabályozással át tudják alakítani ezeket. A direkt vagy indirekt beavatkozásoknak egyaránt az a céljuk, hogy megpróbálják befolyásolni a társadalmi magatartások mintáit. Az identitáspolitikák a politikai szocializáció adott modelljén keresztül, az intézményes szocializáció lehetőségeit kihasználva alakítják az állampolgári mintákat: magatartási, viselkedési, gondolkodási mintákhoz rendelnek értékelő attribútumokat. Konfliktuskezelési mintákat kínálnak, és kijelölik a történelmi és politikai konfliktusok recepciójának értelmezési kereteit. Kanonizálják a múlt értelmezéseit (tankönyvek, curriculumok, ünnepek, megemlékezések, szimbólumok, igazodási pontok). Az identitáspolitikák hatókörébe a szimbolikus világ is beletartozik. Kijelölik a közösségi identitások szimbolikus tereit, az emlékezés helyeit és mintáit, eltörölhetik a régiókat, újakat teremthetnek.

Magyarországon a politikai korszakokként változó identitáspolitikákban több kontinuum elemet találunk. Az identitáspolitikák talán legérzékenyebb területét a történelmi identitás, a múlthoz való viszony kérdései alkotják. A magyar politikai kultúra sajátos öröksége, hogy a nemzeti identitás kérdései minden politikai korszakban összefonódtak a politikai identitás kérdéseivel. A magyar nemzeti identitásnak a pártállami időszakban sem volt, és a rendszerváltás óta sem alakult ki társadalmi konszenzuson nyugvó, a politikai intézményrendszer működésével támogatott és az intézményes (iskolai) szocializációban közvetített mintája. A rendszerváltás után sem fogalmazódott meg a nemzetnek, mint demokratikus politikai közösségnek a koncepciója.

A történelmi sérelmek, traumák, frusztrációk feldolgozatlansága a 20. század sajátos kulturális öröksége. A múlthoz való viszony tisztázását egyrészt az nehezíti, hogy a nagy, átfogó identitáskategóriák (nemzet, állampolgári közösség, társadalom) minden hatalomváltással újrafogalmazódtak. Az egymásnak ellentmondó, az előző korszakok vagy hatalmi szereplők értelmezéseit érvényteleníteni kívánó új értelmezések nem segítettek a múlt társadalmi integrációt erősítő funkciójának érvényesülését. Másrészt azért sem könnyű szembenézni a történelmi örökséggel, mert a 20. század eseményei elsősorban a bűnbakképzésre kínálnak példát, nem annyira a felelősség vállalására.

A kollektív identitásokban sajátos szerepet tölt be a múlthoz való viszony. A történelem orientációs szerepének érvényesülését azonban megnehezítette, hogy a történelem a 20. századi rendszerváltások során rendre az aktuális politikai jelen legitimálásának eszköze volt. Így a magántörténelmek és a kollektív élmények egy része feldolgozatlan maradt. A nemzeti kánon a különböző politikai korszakokban többször is átíródott. A történelem egyes mozzanatait, szereplőit a különböző politikai korokban alapvetően különbözően értékelték. Elég itt Dózsa, Kossuth, Széchenyi vagy Deák szerepére, a közelmúltból pedig Nagy Imre vagy Kádár János szerepére utalni. De a trianoni veszteség, a Horthy-kor, a Rákosi-korszak, a Kádár-korszak vagy az olyan fordulópontok, mint 1945, illetve 1956 megítélésében is radikális különbségek voltak. A különböző nemzedékek így az iskolai történelemoktatásban sokszor egymásnak ellentmondó értékelésekkel találkoztak. A történelmi emlékezet szálait a

gyakori rendszer- és hatalomváltások elvágják, a magántörténelmek továbbadásának csatornáit blokkolták. A revolutív társadalomfejlődési modell brutális szakadásokkal járt a történelmi emlékezésben is, a történelmi identitásban is, ugyanakkor a nem formális szocializációban tovább éltek a rejtett folyamatosságok is, amelyek aztán egy újabb korszakban megerősödve törtek a felszínre. Magyarországon az együtt élő nemzedékek közös tapasztalata, hogy egy-egy korszakváltást követően a történelem szimbolikus reprezentációja időnként lecserélődik (címer, utcanévek, ünnepek, ünneplések). A nemzeti szimbólumok integratív erejével sokszor visszaéltek. Talán a történelem politikai legitimációs erejének kihasználásával és a történelmi kánon többszöri átírásával magyarázható, hogy a nemzeti ünnepek integratív ereje gyenge, társadalmiasulásuk alacsony fokú, aktuálpolitikai kihasználásuk azonban hagyományosan erős.

Konklúziók

A magyar politikai szociológia fontos kérdése, hogy a pártállami rendszerben kialakult állampolgári és ezen belül a politikai kultúra hogyan változott a rendszerváltás után átmeneti néhány évet követő elmúlt két évtizedben. Ennek a kérdésnek a jelentőségét az adja, hogy a demokratikus jogállam akkor működőképes, ha az állampolgárok megértik alapelveit, azonosulnak ezekkel és közreműködnek fennmaradásában és folyamatos megújulásában. Az állampolgári kultúra a társadalmi rendszerek működésének fontos tényezője. Közreműködhet az adott politikai rendszer stabilizációjában és folyamatos megújulásában, de a rendszer eróziójában és dekonstrukciójában is. A demokratikus társadalmi rendszerek modernizációjának egyik garanciája éppen állampolgáraiknak a demokratikus játékszabályok mellett biztosított belső önállósága, a demokratikus viszonyokat fenntartó és biztosító mechanizmusok „önműködése”, valamint az állam és az állampolgárok közötti egyetértés a társadalom alapvető értékeiben.

A társadalom helyreállíthatja a politikai kultúrában a kontinuitást, különösen, ha a politikai hatalom nem ismeri fel a demokratikus politikai szocializáció jelentőségét, illetve, ha a politikai hatalom maga is a korábbi politikai korszakok hatalomgyakorlási és uralmi módozataival kontinuus szálakat kötözgeti.

A mai magyar társadalomban gyenge az állampolgári közösséghez tartozás tudata, gyenge az állampolgári kohézió, a szolidaritás. Ennek magyarázatát többek között abban látom, hogy a történelmi diszkontinuitások, a hatalomgyakorlási módok radikális változásai nagyon megnehezítették a társadalom nagy szimbolikus és valóságos közösségeibe: a nemzetbe és az állampolgári közösségbe.

Ralph Dahrendorfnak minden bizonnyal igaza van. A rendszerváltás nem, hogy nem hozta el automatikusan a jogrend, az intézményrendszer, a hatalomgyakorlási mód, a gazdasági rendszer megváltozásával a demokratikus politikai szocializáció modelljét, hanem huszonegy év sem volt elég ahhoz, hogy ez a modell kialakuljon. A politikai szocializáció fragmentált, a demokratikus alapértékekkel

kevésbé számoló modellje pedig maga is akadályt jelent a demokratikus rendszer stabilizálódásának.

Irodalom

- Csákó Mihály, Murányi István, Sik Domonkos, Szabó Ildikó (2010): A családi politikai szocializációról. Társadalomkutatás 28. kötet 4. 419–446. oldal
- Csanádi Mária (1995): Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás. Budapest, T–Twins Kiadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet
- Karácsony Gergely (2005): A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon In (Angelusz Róbert és Tardos Róbert szerk.): Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány 161–205. oldal
- Karácsony Gergely (2006): Árkok és légvárak. A választói viselkedés stabilizálódása Magyarországon. In (Karácsony Gergely szerk.): Parlamenti választás 2006. Elemzések és adatok. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány 59–103. oldal
- Karácsony Gergely (2009): Az előélet utóélete. Az egykori MSZMP tagságra vonatkozó adatok megbízhatósága. In (Somlai Péter, Surányi Bálint, Tardos Róbert, Vásárhelyi Mária szerk.): Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára. Budapest, Pallas 328–341. oldal
- Nagy Lajos Géza (1989): A kettészakadt társadalom. A lakosság, az értelmiség és saját tagságának képe az MSZMP-ről. Jel–Kép 4. 52–64.
- Szabó Ildikó ([1991] 2000): A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó 235 oldal
- Szabó Ildikó (2009): Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006. Budapest, L'Harmattan
- Tóka Gábor (2006): Vezérek csodálói. A magyar választói magatartás nemzetközi összehasonlításban. In (Karácsony Gergely szerk.): Parlamenti választás 2006. Elemzések és adatok. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány 17–58. oldal